

УДК 677.37/677.054:7.05 (477) "17-18"

**ШОВК У ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ XVII–XIX СТОЛІТЬ
І ПИТАННЯ ЙОГО МУЗЕЙНОГО ЕКСПОНУВАННЯ****Школьна О.В.**, канд. мистецтвозн., доц.*(Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва)*

Легкий та прозорий, тонкий і повітряний, м'який на дотик і ніжний до тіла... Такі епітети вирізняють шовк, дивовижний стовідсотково натуральний матеріал, що відомий у світі ще з часів до Різдва Христового. Поява шовкових тканин пов'язується з Китаєм, однак з першими століттями нашої ери серпанкові, як тоді казали, виробили почали виготовляти й у Індії, Персії, Візантії, Туреччині, землях Індокитаю (теперішні терени Лаосу, Таїланду, В'єтнаму), Кореї, на Кавказі. Каравани з шовком більше 2000 років тому почали йти до Європи Великим шовковим шляхом.

З Раннього Середньовіччя шовкові мантії і стихарі вживалися для церемоній коронації західноєвропейських монархів, входили до складу клейнодів Священної Римської імперії. У Середні віки шовк використовували замість валюти, тоді його виробництво було опановане в італійських містах Венеції, Генуї, Флоренції, Мілані, згодом в Іспанії (у першу чергу – Ліон) та Франції.

Процес «виросування» шовку має свою технологію. Метелик тутового шовкопряда відкладає яйця на листі шовковиць. Звідти вилуплюються маленькі гусені близько 2 мм завдовжки. Харчуючись листям, вони за 4-5 тижнів виростають до 3 см. Далі шовкопрядів збирають і розкладають по солом'яних коробочках, де вони протягом 8 діб створюють кокони. Потім їх піддають термічній обробці, аби клейка речовина, що скріплює волокна, промилася.

Виробництво шовкової нитки – це процес витягування з кокону шовково-

го волокна тутового шовкопряда. Один кокон звичайно при розмотуванні дає від 800 м до 1,5 км нитки. Але у деяких місцевостях, наприклад у Лаосі, з одного тутового шовкопряда можна отримати до 3 км шовкової нитки. Краще розвиваються плантації шовковиці і гусені метелика тутового шовкопряда у більш спекотливих країнах, де листя дерева швидше досягають і більш соковиті. Шовкопрядів є кілька основних видів, грубшу нитку отримують з індійського підвиду, який харчується дубовим листям. Найякісніший *шовк* – одержаний з невідвареного кокона.

У стародавній Русі знали і цінували привозні шовкові матеріали, які називалися паволока, *аксамит* (*морховий і двоєморховий*), *ярь*, *об'ярь*, *камка*, *тафта*, *парча*, *байберек*, *атлас*. Без них не виготовлявся жодний ансамбль представницького одягу князівсько-боярської та церковної верхівки. Вже у слові «О полку Ігоревім» згадується паволока, що разом з хутрами та сіллю, златом-сріблом, становила заморські скарби того часу. Після монголо-татарської навали любов до шовкових тканин збереглася на західних землях Русі – у Галицько-Волинському князівстві, Великому Князівстві Литовському, Речі Посполитій. З появою соціального прошарку козацтва шовк стає невід'ємною частиною його побуту у щоденних та урочистих потребах.

До Московської Русі вже у XVI столітті був запрошений з Італії майстер, що навчав місцевий люд мануфактурній справі з шовку. Від другої поло-

вини XVI–XVII століття відомо й багато українських готових виробів з шовкових тканин, проте де саме вони фабрикувалися не встановлено, але найімовірніше, що сировина закупувалася за кордоном. Зокрема, у церковних фелонах, стихарях, епітрахілях, покривцях тощо Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника наявні зразки, котрі фахівці називають українськими за місцем походження вишивки. Однак невідомо – чи ткалися матерії для них на наших землях з привозного шовку-сирцю, чи твори насправді тут лише кроїлися, зшивалися й оздоблювалися.

Так найдавнішими є шовкові експонати Київського Церковно-археологічного музею, що діяв у 1872–1922 рр., колекція якого влилася до збірки КПКЗ. Серед інших – покривець хрещатий з композицією «Богородиця Знамення», який датується кінцем XVI століття (оксамит, атлас, металеві та шовкові нитки, гаптування). За каталогом українського гаптування та вишивки XVI–XVIII ст. з зібрання КПКЗ (укладач Г. П. Кравець), виданим 1975 р., відомі найдавніші датовані твори з шовку, вишиті на наших землях. Зокрема, 1655 р. – червона парча, 1672 р. – гаптований оксамит, 1682 р. – вишневий оксамит, 1689 р. – зелений шовк, 1690 р. – жовтий шовк. Межею XVI–XVII століть датується ще один «воздух» зі збірки КЦАМ «Богородиця з немовлям» (шовк, металеві та шовкові нитки, гаптування).

Протягом XVII століття численні пам'ятки церковного призначення (щонайменше близько 10 творів, серед яких у згаданій колекції представлені твори з жовтого шовку, камки – покривець з композицією «Вознесіння», кінець XVII ст., камка, шовк, металеві та шовкові нитки, ткацтво, гаптування, зб. НКПКЗ; оксамиту – фелон з композицією «Деїсус», перша половина XVII

ст., оксамит, металеві та шовкові нитки, ткацтво, гаптування, зб. НКПКЗ) оздоблювалися на теми «Се агнець», «Покладення у домовину», «Воскресіння», «Деїсус».

На багатьох так званих «сарматських» портретах української світської верхівки XVII–XVIII ст. велику частину одягу зображуваних становили саме шовкові вироби. Це означає, що шовк протягом окресленого часу міцно увійшов в культуру України, став невід'ємним елементом побуту заможного міщанства, козацької старшини, купецтва, світського нобілітету та церковної еліти. Так, портрети Григорія Гамалії, Дмитра Ростовського (Туптала), Параскеви та Семена Сулим, Данила Єфремова тощо, свідчать що шовкові тканини і стрій з шовку на цей період укорінилися у вжитку багатьох верств нашого люду, набули ознак появи нової традиції.

Те саме демонструють й ікони вказаного часу, що віддзеркалюють ментальний та світоглядний зв'язок України з європейськими державами – насамперед Італією (візерунки з крупних квітів пізнього Ренесансу), Францією (орнаментика в стилі Людовіка XIV), та східними – Персією, Туреччиною (конструктивні й функціональні особливості виробів, крій) – шаровари, хустки, намітки, перемітки. Адже мода на костюм цих країн поруч із місцевим козацьким, а також литовсько-білоруським, побутувала на землях етнічної України ще від кінця XVI – початку XVII століття, про що свідчив очевидець тодішніх подій, посол з Італії до найбільшої країни Європи того часу – ВКЛ – Речі Посполитої О. Гваньїні.

Автор «Хронік європейської Сарматії» був військовим топографом й інженером, власником виробництва скла, торговцем і дипломатом, що потрапив з Італії до Польщі і виконував особливі доручення щодо зносин з ве-

неціанцями та двором Папи римського. Він свідчив, що у державному утворенні ВКЛ – Речі Посполитої було прийнято носити одяг італійський, іспанський, французький, німецький, чеський, гусарський, мадярський, перський, угорський, турецький, молдавський, татарський, козацький [2, 285].

Від межі XVI–XVII ст. на урочисті події та різноманітні ініціації на землях сучасної України було прийнято одягати свої найдорожчі речі – розшиті золотом-сріблом шати, стрій з шовків та китайки, прикрашений бісером. Крім того, за можливості можновладці демонстрували статки, перевдягаючись за тодішньою модою у пурпурові, темно-сині, лазурові строї з коштовних тканин. Зелено-жовті шовкові шати у цей час вдягали менш заможні представники населення, зокрема, барабанщики й дударі. Наприкінці XVII ст. король Речі Посполитої, що мав українське коріння, Ян III Собеський, а також його дружина, французенка, кума короля Франції Людовіка XIV, маркіза Казимира д'Арк'ен, за тогочасною європейською модою носили шовкові й оксамитові предмети одягу. У шовках й оксамитах зображали на початку того століття й батька останнього – Якуба Собеського.

З XVII століття прапори (хоругви) Війська запорозького виготовлялися з коштовного важкого китайського малинового шовку. Характерний приклад – стяг Богдана Хмельницького з стокгольмського Військового музею у Швеції. Деякі прапори, зокрема для Полтавського полку 1717 р., шили з недорогої шовкової тканини *китайки* або цупкого *лудану* – різновиду шовкової камки. Нині ці предмети зберігаються у музеях Швеції, Росії, Польщі.

Від доби гетьманщини біля двох десятків найпоширеніших шовкових тканин часто згадували в якості «*єдвабних*» (з польськ.). Особливо цінувалися серед них «*злотоглавні*» (з пол.

Złotogłow – *парча*, тканина, заткана золотом; також *brocat*, *zerbaf*, *altembas*, *lata*, *дута*), та «*срцуброглави*». Малюнки тканин були смугасті, петельчасті, під риб'ячу луску, трав'яні, мінливі – з ефектом переливання кольорів, квіткові, «взористі», які склалися з візерунків квітів, трав, птахів, тварин, арабесок, розводів; струмінчасті (струйчасті); різнокольорові.

Ціна привозних шовкових матерій, залежно від виду та гатунку, складала від 40 копійок до 10 крб. за лікоть. Довжина тканин у сувої (за тодішньою термінологією – косяку) становила від 20 до 90 аршинів, за своїми мірками для кожної тканини. Завширшки тканини вироблялись у межах 1 ліктя до 1,5 аршина. Для виготовлення одного комплекту верхнього одягу відмірялося так зване «портище», що набуло на XVII ст. на землях етнічної України ознак одиниці виміру. Воно найчастіше мало від 5 до 12 арш.

Золотні матерії призначались лише для дарунків і відзнак гетьманів, генеральної старшини та полковників. Фахівець з історії уніформи Є. Славутич називає її як «найдорожчу і вельми рідкісну коштовну тканину», що «умовно можна визначити, як дуже цупку, товсту і важку італійську атласисту й оксамитну парчу, по золотому і срібному ґрунту, з травами і розводами, іноді ткану місцями золотими і срібними петлями (з «*аксамитом*» не треба плутати укр. «*оксамит*» із сучасним значенням, ці 2 терміни позначали різні за технікою виробки коштовні тканини). Назва згадується джерелами до початку XVIII ст. [16].

Вартість аршину *аксамиту* на межі XVII–XVIII ст., або атласу золотого, складала 12 крб. Портище цієї тканини становило 12 арш. За дослідником В. Клейном *аксамит* ткався за специфічною технікою: «Цупкий ряд основи із тонкого кольорового шовку (червоного,

зеленого чи жовтого) слугує скріпленням для трьох піткань. Найважливішим з них є шовк-півсирець (злегка пофарбований у червоний колір), прокинутий товстим пучком несуканих ниток, який саржевим переплетенням зв'язується з основою. На це піткання накладені ще два піткання: одне із тонкого жовтого шовку (рідким шаром) служить тлом для верхнього, із ниток товстого пряденого золота. Два верхніх піткання скріплені основою із ледь помітних шовкових ниток, саржевим переплетенням. Утворення тканого узору досягалося тим самим порядком, що і на інших коштовних тканинах (підкладними човниками)» [16].

Більшого поширення в цей час набув привозні шовкові тканини *алтамбас, зербаф, парча, об'ярь, камка, лудан, байберек, тафта, канавац, дороги* [16].

У XVII ст. в побуті козацької старшини найбільше використання отримали *оксамит, атлас, камка, канавац, тафта, об'ярь (табін), бе(а)йберек*. До 1730-х рр. XVIII ст. у гардеробах військового нобілітету Гетьманщини мода на квітчасті, пістряві й барвисті, важкі парчеві тканини змінюється на шовкові матерії без узорів або з дрібними «*травами*». У першу чергу в цей час шануються атлас, канавац, тафта та гладенький оксамит. Репс і парча здебільшого вже вживалися як оторочка. На зміну бароково-рокайлевій пишності поступово приходять впливи європейського класицизму.

З межі XVII–XVIII ст. в Україні спочатку лише вишивається, а згодом виготовляється блакитна, смугаста, візерункова, золота парча; блакитна й візерункова камка тощо. Імовірніше за все, виробництвом шовку опікувалися великі монастирі (такі як капуцинів в Устилузі тощо). У XVIII ст. сюжетна лінія тканин церковного призначення з цього матеріалу збагатилася композиціями «Різдва Богоро-

диці», «Євхаристія» тощо.

З шовковими тканинами пов'язується розвій ансамблів костюму давніх українців-русів, виникнення специфічних технік золотного шиття – золотошвейництва-гаптування, поява предметів народного одягу, без яких важко уявити собі становлення нашої нації, в менталітеті якої укорінені певні естетичні та мистецькі пріоритети. Тло матерії називалося «*землею*», а золоте чи срібне ткання або ж квіти по тлу іменувались «*травами*».

Майже відтоді відомі і шовкові виробництва на землях сучасної Росії. На межі початку XVIII століття Петро I започаткував кілька виробництв і на теренах етнічної Росії. У період правління Петра I в урочищі Звіринець біля Києва, що зараз знаходиться у межах міста (нині – землі Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАН України), було закладено шовковичні сади. Згідно з указом Петра I рубати ці дерева заборонялося, а порушники каралися на смерть [7].

Зберігся опис обладнання мануфактур з виробництва шовку Російської імперії XVIII ст. Воно складалося з ручних ткацьких верстатів та «королів» (два стояки, а зверху – дві кінські голови), або млинів, на які розмотувався, сучився та тростився (розподілявся в одну або кілька ниток) шовк. Бердо (куди продіваються нитки основи), шпулі, котушки для намотування ниток, різного сорту мотузки «вперебір» та деякі металеві інструменти склали тоді весь арсенал технічних засобів. Тоді існувало 5–6 основних спеціалізацій відповідно до поділу праці. На шовкових мануфактурах працювали майстри *штофної, тафтяної, грезетної, оксамитної* справи, майстри *позументний* (тасьми і галунів) та *стрічковий*. Для фарбування тканин могли використовувати натуральні барвники кшталту крапу, маре-

ни, які широко вживалися у виробництві вовняних і бавовняних тканин [11].

На землях нинішньої України задокументовані мануфактури з виробництва шовку-сирцю і шовкових виробів з'явилися у першій третині XVIII століття. За російськими даними першу шовкову мануфактуру було закладено в Ахтубі 1722 р. Вона майже одразу занепала через «озлоблення селян до шовкової справи». Від 1724 р. започатковано аналогічну казенну у Києві [15].

За даними Кирилова на 1727 р. шовкова мануфактура у Києві, існування якої О. Оглоблін ставить під сумнів, вже діяла. Автор додає, що шовкові заводи у Києві дійсно були і мали досить серйозний характер. Він наводить цілу низку першоджерел, які проливають світло на розвиток цієї галузі легкої промисловості, зокрема, серед яких спирається на «Историческое обозрение шелководства в Киевской губернии» 1851 р. автора Ф. В. Чижова.

Дані про Київський казенний шовковий завод 1772–1773 рр. зберігаються у Державному архіві Київської області (фонд Київське Губернське Правління, справа «О поручении состоящего на Подоле шелкового казенного завода... в ведомство и смотрение... капитану Суковкину... и разные о том переписки... на 125 листах» [9, с. 137-138].

Крім казенного шовкового, також були відомі приватні заводи у Києві – шовкова мануфактура купця Смородіна, в Ніжині – дві шовкові мануфактури купців Іванова й Алісова, що діяли у 1750-х – 1760-х рр. Адже, як свідчить О. Оглоблін, 1764 р. шовкова промисловість та торгівля її вітчизняним фабрикатом у Російській імперії була звільнена від сплати податей на 10 років [10].

У XVIII ст. у вжиток входять європейські *штоф*, *гродетур*; *грезет* (різновид фр. *паліну*), однотонна репсова

тканина з дрібним тканим візерунком); жалобні матерії чорного, білого і червоного кольорів *флера* (прозора, м'яка), *крепа* (хвиляста, курчава тканина, синонім *димка шовкова*); *люстрина* (фр. лискуча тканина для жіночого одягу XVIII ст., часто фіалково-бузкового кольору); невідомі тканини, аналогів яким поки що не знайдено: *рецета*, *зигринет*, *терцинеля* (різновид одноколірної чи двоколірної простої *тафти*), *гола* (лікоть коштував 1 крб.) та *напівгола*, *білокос* (легка матерія з дрібним рослинним візерунком, у тому числі золотом, або рідше – картатим). На всі ці шовкові тканини був попит у жінок [16].

В архіві Наталі Полонської-Василенко Інституту рукопису ЦНБУ ім. В. Вернадського зберігається кілька документів, що ілюструють розвиток шовковиробництва на теренах етнічної України. За ними 20 жовтня 1775 р. генерал-поручику, сенатору і кавалеру, керівнику Слобідсько-Українського намісництва, Євдокиму Щербініну було доручено розвинути у Слобідській губернії шовкове виробництво, справи по започаткуванню якого провадилися від 1774 р.

З цієї метою до відомства було включено казенну слободу Нові Водолаги з дотичними до неї слобідками, що іменувалися Водолажка та Караванська, разом з їх хуторами; а також і тутовий казенний сад з Білеївської фортеці Новоросійської губернії. Для нагляду за цими угіддями затверджено персонал: колезького асесора Ричкова, головного наглядача російських Ахтубинських заводів (пограниччя Астраханської і Саратовської губерній), з помічником.

Для цього у вказаній місцевості Нових Водолаг було зведено шовкові мотальні, розсаджено молоді дерева, що мали сприяти «вихованню хробаків». Їх наглядачем призначено підпоручика Слобідського гарнізонного ба-

тальйону [14, арк. 1]. У той час виготовлялися зразки білого і жовтого шовку [13, арк. 1].

Але за кілька років стало зрозуміло, що досягнення першої доби були тимчасовими. При Білеївській фортеці шовковий завод, на утримання якого щорічно виділялося по 750 крб. з казни, продукував не більше як 1 пуд шовку, ціна якого становила 160 крб. Для запобігання збитків казни, завод вирішено було віддати в оренду на прохання Г. Потьомкіна до Катерини II. Обрані «партикулярні люди» мали утримувати завод і справно платити податки. Крім іншого, вони зобов'язувалися привести виробництво у якомога кращий стан, а також забезпечувати молодими деревами-саджанцями, насінням та шовковими «пухирцями» усі ті слободи, що отримували даний матеріал від цього виробництва й раніше. Ордером Його Світлості цей завод був відданий у термінове утримання полковнику Перену [12, арк. 1-2].

Академік П. С. Паллас, що відвідав з інспекцією Ахтубинську шовкову мануфактуру, занотував відчутне «озлоблення супроти шовківництва» місцевого населення, що терпіло значні збитки після кліматичних невдач. Як результат Ахтубинські «хробоководні» передали місцевим мешканцям, яких зобов'язали шовком сплачувати податки, а також щорічно висаджувати десять тутових дерев на один двір. Селяни виходили зі становища, купуючи шовк-сирець у Кизлярі, що до того часу став одним зі значних центрів шовкотогівлі. Тому на територіях з російським населенням промислових масштабів у XVIII ст. шовківництво так і не досягло [4].

Існують відомості, наведені О. Оглобліним, про шовкові фабрики кінця XVIII ст. Вінченца Потоцького у Немирові (близько 1780-х рр.) та

Станіслава Понятовського у Корсуні, де виробляли також і парчу. Крім них [10, 41-43], за деякими джерелами шовкові та золотоліті тканини протягом XVII–XIX ст. фабрикували у Києві, Бродях, Лагодові, Сокалі, Міжгір'ї, Куткорі, Золочеві, Львові, Корці, Меджибожі, Немирові, Кам'янці-Подільському, Станіславі [18].

У слободі Нові Водолаги до шовкової мануфактури було приписано 5 тис. селян. Відомо, що тут висадили 2 тис. шовковиць, а їх насіння надіслано усім бажаючим. Продукція мануфактури становила до 3 пудів шовку-сирцю на рік. Ліпше було становище Кременчуцької та Дубровинської фабрик, що згодом були переведені до Катеринославської (з робітниками та усім фабричним начинням) мануфактури.

Указ про її заснування у місті Кадак під Катеринославом як казенної мануфактури з виробництва шовкових, бавовняних, конопляних панчіх, що призначалися для царського двору, а також на продаж, був виданий від 13 жовтня 1786 р. Г. Потьомкін вбачав їх продукцію такою, яка мала стати доступною за ціною «дешевого хлібу». Князь сподівався, що ці мануфактури будуть обробляти привізний шовк (його вимінювали на сіль) з Бруси (можливо, італійський населений пункт Бруса-дес-Планес) та Мореї (візантійсько-турецька середньовічна назва грецького о. Пелопонес), і протягом часу до десяти років край збагатиться шовком, «як пенькою». Закордонні майстри та ремісники для цього виробництва, враховуючи зацікавленість Г. Потьомкіна, початково, від осені 1787 р., разом з інструментами, оселялися у білоруських його маєтках, у першу чергу в Дубровні. 1790 р. ці землі князь відступив Любомирському.

У ці ж роки було закладено і шовково-панчішну фабрику у Кременчуці, що також належала Г. Потьомкіну, де

працювали іноземні ремісники. Її також планувалося злити з Катеринославською, що невдовзі і реалізували (разом із начинням та інструментом).

З Дубровні до Катеринослава р. 1794 для впорядкування справ перевели 1792 душі. Тоді будівлі виробництва ще не були добудованими. Панчішну фабрику всередині Катеринославської казенної мануфактури за даними О. Оглобліна підсилили робітниками з Купавинської фабрики Московської губ., які були оселені в Слободі Сурській. Загалом на Катеринославському виробництві шовку було задіяно 136 верстатів, вартість річної продукції сягала 26,7 тис. крб. Окрім шовкових панчіх, на цьому підприємстві виготовляли рукавички, панталони, ковпаки та інші вироби. Тут працювали також іноземні майстри й білоруси, фахівці з фабрикації шовкових тканин для случьких поясів й іншого одягу. Матерії виробництва за якістю не поступалися закордонним. За різними даними на Катеринославську скарбову суконно-панчішну фабрику було витрачено 340 тис. крб. [10, 223-225].

У 1794 р. було засновано Новоросійську суконну фабрику, що складалася з двох частин: суконної і шовково-панчішної. Для їх запуску через аукціон викупили робітників на 16 тис. крб. Приблизно у цей же час у Бродах швейцарці намагалися заснувати бавовняно-прядильну, а згодом і шовкову фабрику, проте цей задум не зміг бути реалізованим [10, 225].

Відомо, що серед шовкових мануфактур доби Розумовських вирізнялася Теплівська, що виникла до 1795 р. за даними О. Оглобліна (Фон-Гун, II, 81) [10, 69].

У 1790-х рр. працювала і панчішна мануфактура дипломата Прота Потоцького у Махнівці (біля сучасного Козятина) на Волині. Її було закладено 1791 р. Оскільки вона виготовляла різного

гатунку панчохи та чекчірі (гусарські штани), є висока імовірність, що серед них були і шовкові вироби. Принаймні розбіг цін (панчохи вартували від 60-ти коп. до 2-х карб., а чекчірі – від 6-ти до 15 крб.) може свідчити про випуск дороговартісної продукції кращого гатунку. Панчіх щорічно фабрикували до 400 дюжин, чекчір – до 150-ти. Статистика 1797 р. свідчить, що тут було виготовлено 3000 вовняних панчіх (по 70 коп.), 5000 – нитяних (по 90 коп.). Від 1796 р. на виробництві працював Флоріан Яновський. Діяло підприємство до 1803 р. За деякими даними це виробництво значилося деякий час за ямпільською адресою, що може свідчити про переведення капіталів збанкрутілого Прота Потоцького з метою збереження фабрик [10, С. 41-42, 51].

На 1797 р. Катеринославська панчішна фабрика не працювала. Для її реанімації 1799 р. на неї з Новоросійської панчішної фабрики було переведено 8 ткачів та 5 панчішних верстатів. Проте утримувати чужоземних майстрів, що для казни виходило дуже дорого, уряд Павла відмовився, відпустивши їх додому. На 1803 р. вона знов фабрикувала продукцію. 1798 р. Новоросійська панчішна фабрика мала 80 шовкових верстатів для ткання панчіх, рукавичок і ковпаків. Сумароков, що відвідав її, свідчив, що безперестанно було чути раптові повертання коліс й стукіт, який не вмовкав [10, С. 223-225].

1798 р. Катеринославська суконна і панчішна фабрика була передана у відомство Мануфактур-колегії, що було зацікавлене у виготовленні солдатського сукна, а не дамських цяцянок. Було прийняте рішення шовкову частину перевести до маєтку гр. Розумовського у Яготин. Виробництво у невеликих масштабах було відновлене. Восени 1805 р. Фон-Гун, який її відвідав, свідчив: «Чулочную фабрику завел здесь не более как восемь месяцев тому назад г.

Штрот, человек, который некогда был директором фабрики, стоившей четыре миллиона, и в царствование Екатерины II вывел в Россию из Германии и Голландии шестьсот человек работников для фабрик, кои заводил князь Потёмкин. Он, отличаясь необыкновенным в своем деле знанием, работает теперь здесь на двух станах, и, невзирая на многие препятствия, вместе с своей весьма трудолюбивою женою и осью крестьянскими мальчиками сделал довольно число пар шерстяных чулок, перчаток, фуфаяк и панталон и даже целую дюжину пар шелковых чулок» [10, 229].

Наприкінці XVIII ст. виробництво шовку також намагалися опанувати на Буковині. З цією метою до Чернівців завезли тутового шовкопряда і насадили у місті шовковичні сади. Комаха тут гарно прижилася, враховуючи кліматичні умови, виробництво шовку добре розвивалось до середини XIX ст., наповнюючи казну. Однак року 1844 було розпочато будівництво Святодухівського храму, через що понищили великі плантації немолодих дерев шовковиці [17].

Щодо шовкових тканин в одязі нобілітету XVII–XVIII ст. маємо цікаві дані. Д. Бантиш-Каменський в «Історії малої Росії» (К., 1993. – С. 656) згадує про старшинські строї: «Жупан золотий на соболях з гудзиками-запанками в 1000 рублів, *оксамиту та атласу золотого* 12 аршин, *ізорбаф* золотий, два партища *бейбераку*, п'ять косяків *камок лудану*, хутро рисі в 100 рублів, на шапку лисиця чорно-бура в 60 рублів, 5 пар соболів по 20 рублів пара...».

В. Заруба у «Студіях з історії України» (К., 1995. – С. 89): У стародубського полковника Петра Рославця під час арешту взяли «*фerezею червону* суконну на рисі, 5 жупанів – два *оксамитових* вишневого і червчатого кольору, два покриті *атласом і бейбера-*

ковою тафтою з золотою нашивкою і один суконний черлений каптан на куніцях. Валізу з 8 жупанами суконними чорного і коричневого кольору, *білий з тафти, зелений з атласу і лазуровий з камки жупан* на білці, один *шуйфренивий* цегляного кольору і два жупани, обшиті соболями».

В. Заруба у монографії «Українське козацьке військо у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.» (Дніпропетровськ, 2003. – С. 104) наводить нотатки щоденника Евлія Челебі, який свідчив, що під час битви з козаками на полі «переливалося ціле море людей <...> Попереду стояли *сімдесят воєначальників в одязі з голубого шовку з хрестами*».

Шовкова лихоманка наприкінці XVIII ст. охопила Україну (у Чернігівській, Харківській, Воронізькій і Полтавській губерніях), Крим, Кавказ, де під шовкові плантації надавалися субсидії, влаштовувались казенні шовкомотувальні фабрики, засновувалися товариства й школи шовківництва. До 1798 р. на півдні Росії було вже 689 тис. шовковичних дерев, з яких отримували 65 пудів шовку. Розвитку шовківництва сприяло й видане 1798 року у Петербурзі «Краткое руководство к разведению шелка в России», укладене академіком І. І. Лепехінім [4].

За східними взірцями на Україні засновували у XVIII ст. мануфактури, що виготовляли золототкані шовкові, так звані кунтушеві пояси. Вони виникли наприкінці століття у маєтку Юзефа Чарторийського (корецька Фабрика пасов литих, які не поступалися пасам слущьким) та у Межибіжі на Поділлі (Фабрика пасов) [10, С. 51]. По аналогії з даними закупівлі сировини в етнічній Росії того часу, можна припустити, що для ткання в Україні у ці роки вживали *німецьку, італійську, китайську, бухарську, ташкентську, шемахінську та кокандську шовкові тканини й сирови-*

ну. Перші два з перелічених різновиди шовку потрапляли до Росії готовими матеріями, інші – у вигляді сирцю чи напівсирцю [15].

На початку XIX століття у Теплівці діяла шовкова й панчішна (вірогідно з виробництва шовкових панчіх) фабрики синів графа Кирила Розумовського. У першій чверті XIX століття у Ямполі при Добржанському працювали суконна та панчішна фабрики, котрі були закладені ще наприкінці XVIII століття Протом Потоцьким [10, С. 51-229].

Серед одягу українців особливо шанувалися шовкові шаровари та слуцькі пояси, верхній одяг зі штофу, парчі, атласу, оксамиту – всілякі жупани, святкові капоти, фартухи, запаски, кунтуші, чемліти, сердаки, шушуни тощо. Носили також жіночі головні убори з шовку лопатушки, шовкові стрічки вплітали у коси та до вінків. На межі XIX–XX століть поширилися й шовкові хустки з *тафти*, тканини з полотняним переплетінням.

А після винаходу Жаккаром Жозефом Марі техніки крупно-візерунчастого ткання (1804–1808 рр.) набули популярності шовкові хустки з рослинним візерунком, виконаним кольоровим шовком на атласному тлі, або одноколірні шовкові хустки з густим блискучим орнаментом на матовому тлі [1]. Особлива популярність шовкових тканин і одягу з них відзначалася у епоху бароко. Деякі давні матерії, як, приміром *зарбаф*, *ізорбаф* – старовинна золота чи срібна тканина з візерунками з шовкових, срібних і золотих ниток, на теренах України майже не зустрічалася.

У середині XIX ст. активну роль у селекціонуванні тутового шовкопряда на Київщині відіграв автор першого посібника з шовківництва Ф. В. Чижов. У 1843–1844 рр., живучи у Франції й Італії, він досліджував шовкове виробництво цих країн. У той час вартість італій-

ського пуду шовку коштував 1300 крб. асигнаціями, у той час як місцевий вартував 300–350 крб. за пуд. Враховуючи фінансову скруту, відомий мистецтвознавець Ф. В. Чижов стажувався у одеського шовкового фабриканта М. О. Райка, що влаштував в своїх маєтках школи для навчання шовковій справі селянських дітей. Потім Ф. В. Чижов організував таку школу при своїх плантаціях у Трипіллі під Києвом, де 1850 р. взяв у держави у безкоштовну оренду 4 тис. старих занедбаних тутових дерев. Поступово «шовковий пан», як його звали селяни, отримав багато нагород за здобутки шовківництва його плантацій. До середини 1850-х рр. він отримав від свого друга, художника О. Іванова, з Італії ячка шовкових хробаків кращої міланської породи, які примудрився розвести. За 24 р. його 60 десятин шовкових плантацій стали зразком для оточуючих селян, багато з яких перейняли цю справу і виробляли з сирцю шовкові намітки [4].

У пройдешні часи особливою популярністю користувалися рідкісні тканини з шовку: дамаст, байберек, брукат(ель), діаспері, дорогі, китайка, ке-си, штоф. У новий час серед шовкових тканин попит є на барез, бурет, грогрон, гроденапль, гродетур, газ, гризет, дюшес, клоке, креп, крепдешин, креп-жоржет, креп-сатин, креп-шифон, маркізет, муслін, омбру, органді, нате, термоламу, фламінго, фуляр, шине. В XX століття серед дорогих шовків Італії з'явився іменний шовк, сорти якого з відповідними принтами виготовляються під певного замовника. Крім шовку для одягу і меблів у XX столітті в Європі особливої популярності набув батік – мистецтво розпису інтер'єрного та костюмного шовку, яке походить з о. Ява.

У XX ст. в Україні, як і у республіках Середньої Азії, у Закавказзі, були започатковані шовківницькі радгоспи та гренажні (з отримання життєздатних

яєць шовкопряда) заводи. Кримський шовк любила прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді, що цінувала шовкові подарунки від радянського уряду. Велику селекційну роботу з тутовим та дубовим шовкопрядом проводили Середньоазійський та Азербайджанський НДІ шовківництва, Грузинський сільськогосподарський інститут. 1980 р. було започатковано перший у Східній Європі науковий заклад – УкрНДІшовківництва Української академії аграрних наук. Адже ще від 1960-х рр. радянськими вченими було винайдені цінні методики, що дозволяли вирощувати тільки чоловічі особини шовкопряда, що дають значно більше шовкового волокна, аніж жіночі; заклад розвивався, опікувався напрямком приладобудування в галузі. 2007 р. його було ліквідовано за розпорядженням прем'єр-міністра В. Януковича; причина – приміщення у центрі Києва. Проте він відродився у Мерефі на Харківщині [4].

Нині при Українській аграрній академії наук у галузі шовківництва розвиваються колекція генетичних ресурсів шовковичного шовкопряда і колекція генофонду шовковиці (Національний науковий центр «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини»). До цього ж відомства належить і Кримська колекція гербарію Нікітського ботанічного саду, де з початку XIX століття ведеться плідна робота з селекції шовковиць.

Що стосується наших музейних активів, то шовк у міжкімнатних перегородках-ширмах, а також збірка східних шовкових віял експонується в Одеському муніципальному музеї приватних колекцій ім. О. Блещунова. Віяла серед українських музеїв також представлені у залі Культури Китаю та Японії Золочівського замку на Львівщині, філії Львівської національної картинної галереї ім. Б. Возницького. Шовк вживають і як матеріал для сувоєподібних панно на бамбукових паличках. Пооди-

нокі предмети одягу з шовку представлені й у двох українських музеях західного й східного мистецтва – Одеському та Київському, львівському Музеї етнографії та художнього промислу.

Проте в жодному місці в Україні немає експозиції, яка б представляла не лише кінцевий результат, яким є шовк, але й специфіку виробничого процесу цього матеріалу та виготовлення одягу з нього. Зокрема, де можна б було подивитися на спеціальні нитконамотувальні механізми, які необхідні у праці з цією тендітною сировиною; різні плетіння тканин з шовку (хоча б десятка основних – *паволока, ярь, об'ярь, камка, тафта, атлас, алтабас, парча, оксамит, саржа, сатин*). Не завадило б відвідувачу ознайомитися з фото різних видів ткацьких верстатів для шовку, у тому числі реконструкції українських мануфактурних і фабричних верстатів XVII–XIX століть (яких поки що немає в жодному вітчизняному музеї), коли наша шовкова промисловість розвивалася прискореними темпами, наздоганяючи європейську.

Також на сьогодні в Україні не існує жодного музею, де б повноцінно був висвітлений перелік вітчизняних підприємств з виготовлення шовку-сирцю та тканин, асортимент виробів з них. Особливо цікавими були б зразки з барокових матерій, вишитих сухозліткою (срібними або золотими нитками) та оздоблених гаптуванням (обвитими нитками). Зокрема, натурними (речовими) експонатами – панчохами різних виробництв, чекчирями (гусарськими вузькими штанцями), хустками, стрічками для головних уборів, шароварами, знаменами та хоругвами, меблевими тканинами, скатертинами, покривалами й шторним драперіями, коленкорами, слуцькими поясами, кунтушами, жупанами, святковими капотами, фартухами, запасками, чемлітами, сердаками, шушунами, лопатушками тощо.

Нині у світі формуються спеціальні тканинотеки, де зберігаються аутентичні зразки тканин, що формують з одного боку музейно-реставраційно-експертний фонд, з відповідним банком візерунків набійки, принтів; а з іншого – слугують накопиченням знань про технологічні властивості ручних, мануфактурних і новітніх промислових виробництв, їх специфіку й еволюцію у часі (технічний прогрес).

Нині такі сховища є в Росії: при московському Музеї художніх тканин Московського державного текстильного університету імені О. М. Косигіна, де їх початок було покладено ремісниками, купцями і торговцями XIX століття, льону – у музеї льону Великої Костромської лляної мануфактури (бере початок від XIX століття), багаті архіви зразків історичних тканин є у фондах Російської державної бібліотеки мистецтв, Музеї тканин художньої майстерні, заснованої у Москві 1799 р. – «Трёхгорная мануфактура». Російські колекції текстильних зразків почали збирати для палаців та садиб князя М. Юсупова, графа І. Шувалова, графа Г. Орлова, а також баронів Строганових, графів Шереметєвих, князів Голіциних. Музей текстильної промисловості працює і на теренах Польщі – у Лодзі. Він розташований на великому промисловому виробництві. Цей індустріальний центр має багато відвідувачів і користується незмінним попитом і в туристів.

Зокрема, у московській тканинотеці зберігаються більш як тисяча альбомів і таблиць зі зразками текстилю провідних мануфактур і фабрик світу XVI–XIX ст. Ця установа діє як музей вже 80 років, від 1934 р., значно збагачуючи не лише уявлення місцевого відвідувача про плинність смаків, моди, уподобань різних верств населення щодо шовкових виробів, а й слугує важливим банком даних для проведення експертизи, у тому числі кримінальної та

техніко-технологічної. Різноманіття продукції, крім тканин, тут представляють і зразки костюму з шовку від епохи Ренесансу до сьогодення. Є в експозиції музею й іспанські середньовічні світські костюми з великими комірами – «фрезою», й французькі оксамитові пелерини доби бароко-класицизму, й модерні сукні населення городян Росії XIX ст., що їх шили в ательє на замовлення, й одяг церковнослужителів.

Крім того, у Європі відома «Тиссютека» (Tissutheque) – це тканинотека «La Piscine», що офіційно називається Музей мистецтва та промисловості («Musée d'Art et d'Industrie»). Цей заклад знаходиться на Півночі Франції, у Фландрії, в передмісті стародавнього міста Лілля, що колись був одним із флагманів розвитку світового текстилю. Деякі дизайнери займають площі у приміщеннях старих напівзруйнованих промислових виробництв тканин цього регіону, стимулюючи цікавість населення до історичної місцевості, збагачуючи її новими «культурними шарами». У самому музеї передусім представлені архівні документи, світлини, ескізи оформлення тканин, дані про окремих художників і продукцію регіону.

В Україні наразі бракує відповідної музейно-виробничо-технологічної інституції, що б значно збагатила уявлення нашого люду про існуючі досягнення в матеріально-художній культурі нашої минувшини. На сьогодні за даними наукового реставратора реставраційних майстерень Києво-Печерської лаври Володимира Назара у названому заповіднику зберігається близько 5 тис. зразків тканин, серед яких майже немає виробів українського походження. Нині експертиза, яка б допомогла визначити країну виготовлення, базується передовсім на барвниках. Відомо, що є метод встановлення приналежності певної тканини до конкретної мануфактури, що базується на візерунку кромки, яка

до XVIII ст. включно не підписувалася.

Можливо, об'єднавши зусилля істориків-джерелознавців, експертів-технологів і музейників, поступово б вдалося співставити дані архівів щодо інформації, нанесеної на тканини виготовлення по XVIII століття, а також ярликів (бірок) виробів, що постійно наносилися на фабрикат, починаючи з XIX століття, і таким чином нарешті розпочати роботу з виявлення власне українських автентичних шовкових тканин. Продукція текстильних виробництв, що продукувалася в Україні протягом XX – початку XXI століття, у першу чергу Київського шовкового комбінату (діє з 1946–1947 рр.), що виготовляє, на відміну від Дарницького, продукцію з натуральної сировини, також потребує ретельної роботи по збиранню зразків, виявленню авторських рисунків принтів, техніко-технологічних особливостей виготовлення виробів, у тому числі промислових, як, приміром, парашути.

Сучасні шовкові тканини маркують клеймом з назвою підприємства-виробника, номером партії, сортністю, які дублюють на ярликах-бірках. У клеймі зазначають сорт тканини смугами по діагоналі: без смуги – 1-й сорт, одна смуга – 2-й, дві смуги – 3-й. Це дозволяє відносно тканин новітнього періоду розвитку шовкової промисловості досить швидко створити банк даних. На сьогодні в Україні є всі умови, аби розпочати створювати музей-тканинотеку, зважаючи на досвід сусідніх – Білорусі, яка приділяє значну увагу показу автентичних старовинних і сучасних верстатів; Росії, де зберігаються зразки матерій від XVI ст.; Польщі, що намагається надати відвідувачу можливість побачити специфіку виробництва тканин у промислових умовах історичного індустріального середовища; Франції, де особливу увагу приділяють функції зв'язку людини з

оточуючим матеріальним і духовним світом пройдешніх епох, формуючи цілісне уявлення про досягнення майбутнього через місток до минулого, з його автентичною справдешньою річчю.

Адже сьогодні технічне збагачення нашої спільноти певним чином так чи інакше залежить від знань про можливість технічного збагачення останніх століть, різниці між досягненнями минулого і сьогодення, розуміння рівня здобутків технічного прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буличова Вікторія Віталіївна. Українські та російські хустки у колекції головних уборів Харківського історичного музею / Вікторія Віталіївна Буличова. Режим доступу: // Музей: історія і проблеми сьогодення (СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ, 1999) [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1999/article.html?n=729>. – Дата доступу: 23.06.2014 г.
2. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упор. та перекл. з польськ. О. Ю. Мицика. – 2-ге вид., доопрац. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1005 с. : іл.
3. ГОСТ 187-85. Ткани шелковые и полушелковые. Определение сортности.
4. Демиденко Юлия. Прочнее стали, тоньше паутины... / Юлия Демиденко // ТЕОРИЯ МОДЫ. Одежда. Тело. Культура № 25 (осень 2012) [Эл. ресурс] // Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/node/2652>. – Дата доступу: 23.06.2014 г.
5. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. / відп. ред. В. Колпакова (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). – К., 2002. – С. 194-203.
6. ИМПЕРСКИЕ КЛЕЙНОДЫ СВЯЩЕННОЙ РИМСКОЙ ИМПЕ-

РИИ [Эл. ресурс]. // Режим доступу: <http://relicviyas.ru/glavnaya/28-imperskie-klejnody-svyashhennoj-rimskoj-imperii.html> – Дата доступу: 23.06.2014 р.

7. [Київські сади] [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://sajok.if.ua/26/216-vse-pro-shovkovicyu.html>. – Дата доступу: 23.06.2014 г.

8. Мануфактурний період української промисловості [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://www.vuzlib.org/lanovik/93.htm>. – Дата доступу: 23.06.2014 р.

9. Оглоблин О. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / О. Оглоблин. – [Б. м.], 1925. – С. 51-52, 69, 221, 224-226.

10. Оглоблин О. Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика/ О. Оглоблин. – Київ; Харків : ДВОУ; Держ.видав. «Пролетар», 1931. – 270 с.

11. Очерки русской культуры XVIII века. Часть первая. 2. Мануфактура [Ел. ресурс] // Режим доступу: http://statehistory.ru/books/pod-red--В-А--Rybakova_Ocherki-russkoy-kultury-XVIII-veka--СНаст-pervaya-/14. – Дата доступу: 29.06.2014 р.

12. Полонська-Василенко Н. Без названия // ІН ЦНБУ. Ф. 42. Архів Полонської-Василенко Н. Д. Од. зб. 131. На 2-х арк. Арк. 1-2. 20 окт. 1770-ые гг.

13. Полонська-Василенко Н. Указ Ея Императорского Величества из Правительствующего Сената Генералу Аншефу Потемкину // ІН ЦНБУ. Ф. 42.

14. Архів Полонської-Василенко Н. Д. Од. зб. 54. На 1 арк. 13 авг. 1778 г.

Полонська-Василенко Н. Экстракт о шёлковом заведении // ІН ЦНБУ. Ф. 42. Архів Полонської-Василенко Н. Д. Од. зб. 106-126а. На 3-х арк. Арк. 1-3. 20 окт. 1775 г.

15. Производство шелковых и парчевых тканей [Эл. ресурс] // Режим доступу: <http://www.bogorodsk-noginsk.ru/narodnoe/prom/3.html>. – Дата доступу: 28.06.2014 р.

16. Славутич Євген. Шовкові тканини в костюмах військової еліти і урядовців української козацької держави та їхня тогочасна місцева термінологія [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/geo/10/8.pdf>. – Дата доступу: 28.06.2014 р.

17. Снігур Іван. ЗВІДКИ БЕРУТЬ ПОЧАТОК ЧЕРНІВЕЦЬКІ ВУЛИЦІ [Ел. ресурс] // Режим доступу: [HTTP://WWW.CHAS.CV.UA/18_06/9.NTML](http://WWW.CHAS.CV.UA/18_06/9.NTML). – Дата доступу: 28.06.2014 р.

18. Ткацтво – Народні ремесла [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://about-ukraine.com/index.php?text=44>. – Дата доступу: 29.06.2014 р.

19. Українське гаптування та вишивка XVI–XVIII ст. в зібранні Києво-Печерського історико-культурного заповідника: каталог / укл. Г. П. Кравець. – К. : Мистецтво, 1975. – 64 с.

20. Ohloblin O. A history of Ukrainian industry. – München, 1971. – S. 137-138, 164.